

OSMANLI DEVLETİ'NİN 19. YÜZYILDAKİ EKONOMİ POLİTİKALARININ BİR DEĞERLENDİRMESİ

A COMMENTATE OF THE OTTOMAN STATE'S ECONOMY POLICIES IN THE 19th CENTURY

Arş. Gör. Sedat KANAT

Bingöl Üniversitesi, Fen/Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sedat5825_kanat@yahoo.com.tr,
Bingöl/Türkiye

ÖZ

19. yüzyılda Batı dünyası, o zamana kadar gerçekleşen değişimlerin ve buluşların çok daha ötesine ulaştı. İnsan ve doğa üzerine yapılan araştırmalar ve bunların sonuçları, sistemleşmeye başladı ve böylece, elde edilen düzenlenmiş bilgiler/bulgular, teknik atılımı da beraberinde getirdi. Ayrıca Avrupa, söz konusu yüzyılda, Rönesans Dönemi'nden başlamak üzere, özellikle gemicilik alanında yakaladığı başarıyı, sömürgecilik faaliyetlerine doğru da kanallandırdı. Böyle yapmakla birlikte, kayda değer bir maddi zenginliğe ulaştı. Bu zenginlik, 19. yüzyılda, entelektüel birikimle birleşince, Modern Batı, tarihte benzeri olmayan bir atılım dönemini başlatmış oldu. Aynı yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin de benzer bir atılımı başarabilmesi, içte ve dışta birçok sıkıntıyla uğraştığı için, elbette ki mümkün değildi. Bu sıkıntılardan en önemlilerinden birisi, ekonomi konusundaydı. Devletin ekonomik yönden zayıflığının temel nedeni ise, özellikle 1856 Kırım Savaşı sırasında alınan dış borçların ödenememesi ve bunun sonucunda, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte, ülkenin en kıymetli gelirlerinin dışarıya akmasıydı.

Anahtar Kelimeler: 19. yüzyıl, Modern Batı, Osmanlı Devleti, 1856 Kırım Savaşı, Düyun-ı Umumiye.

ABSTRACT

In the West world of the 19th century arrived to far beyond from the changes and inventions which up to that time. The researches on mankind and nature and their consequences started to systematized and so, obtained be arranged informations/discoveries brought technic advance, also. Besides, Europe directed in the mentioned century its success towards the field of colonialism which especially in the shipping, since starting Renaissance period. It arrived the remarkable richness, so. Modern West be started what a advance period which unseen like in the history, when this richness combined with intellectual accumulation, in the 19th century. It not possible to realize that a similar breakthrough from Ottoman Empire because of many problems which inside and outside of country. One of the most important these troubles was on the economy. The basic cause of the this economic weak of state went out most precious revenues of the country and external loans can't repayed which had taked since 1856 Crimea War, especially, and so, General Depts Organization was the establishment.

Keywords: 19th Century, Modern West, Ottoman State, 1856 Crimea War, General Depts Organization.

1. GİRİŞ

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için, diğer yüzyıllardan, yani kendi geleneksel yapısını muhafaza ettiği, 17. ve 18. yüzyıllardan farklı oldu. Bu yüzyıl, Batı kaynaklı yeni bir ekonomik düzenin (Pamuk, 2009: 191), Rönesans ve Reform çağından itibaren biriktirmeye başladığı maddi gücü, Doğu toplumlarını etkileyerek (Koloğlu, 1999: 75), kendi istediği dünya düzenini yaygınlaştırdığı bir dönem oldu. Bunun anlamı, dünyanın artık, direkt ya da dolaylı olarak, Avrupa tarafından yönetilen "tek bir birim" şeklini alıyor olmasıydı. Böylece Batı, kazandığı bu maddi gücü, çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı'nın "kapılarını zorlayan" ulusçulukla birleştirmek suretiyle, etkin bir biçimde kullanmaya başladı (Sander, 2012: 208, 290).

Osmanlı Devleti açısından 19. yüzyıl, Batı güçlerinin, Osmanlı'ya karşı, ilkini 16. ve 17. yüzyıllarda uygulamaya soktukları "sömürge dalgasının" ikincisini oluşturdukları (Davutoğlu, 2003: 39-40) bir dönem

oldu. Yani artık, “*olay örgüsünün ana hatlarının uluslararası ekonomi tarafından belirlendiği, Osmanlı coğrafyasının ise metnin ayrıntılarını sağladığı*” bir yüzyıl söz konusuydu (Quataert, 2011a: 38). Böylece Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın sonunda başlayan ve temelinde, ekonomisinin ve siyasetinin aldığı ağır darbelerin olduğu “*bir koma halini*”, 19. yüzyılın ilk çeyreği boyunca yaşamak zorunda kaldı (Berkes, 2015: 184).

19. yüzyılda, dünya ekonomik gücü olarak; din, ticaret ve özgürlük alanlarında oldukça başarılı olan İngilizler (akt. Weber, 2013: 45), özellikle ticaret konusunda, güçlü bir biçimde görünürlük kazanmaya başladı (Quataert, 1992: 5). Öte yandan, Büyük Britanya geleneğinde, önceleri “*Mal Trampası*” ilkesi geçerliydi. Buna göre, işveren, malın üretimi için gerekli olan malzemeyi işçiye temin eder, o da, kendi emeğinin sahibi olarak, üretimini başka üreticilerle değiş-tokuş ederek, özgürlüğünü korurdu. Bu, Alman üretim tarzı olan, emeğin belli bir maaş karşılığında satın alınmasından farklıydı (Diner, 2009: 153-4). Ancak “*Sanayi Devrimi*”nin ardından, üretimde buhara dayalı teknoloji ön plana çıkınca, -yalnız, buhar enerjisi 19. yüzyılın sonlarına kadar su enerjisinin yerini tümüyle almadı (Quataert, 2011a: 299)- kırsal kesimlerin el emekçileri, işsizlik ve yoksulluğa düştüler. Artık amaç, mamül mallar için hammadde temin etmektir. Teknolojideki tüm bu gelişmeler sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, “*siyasal bağımsızlığını emperyalistler arası rekabet koşullarında sürdüren ülkeler kümesi*” içindeki yerini almış oldu. İngiltere ise, ihtilalden sonra dünya pazarlarında güçlenen Fransa ve korumacı politikalarla korunmayı başaran Amerika tarafından, Güney Amerika’yla Asya’da yeni pazarlar bulmaya zorlanmış (Zürcher, 2012: 77) bir hegemonik yapı olarak, “*dünyadaki en büyük ticari topluluk*” (Miller, 1913: 203) şeklinde, gücünün doruklarındaydı. Onu, 1880’lerde belirleme başlayan gücüyle, Almanya takip edecektir (Pamuk, 2009: 193-5, 211).

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA GENEL DURUM

1815 yılından sonra, Britanya, yavaş yavaş, hegemonik güç olmanın dayanak noktası olan “*küresel işbölümünü*”, kendi ihtiyaçları doğrultusunda düzenlemeye ve tüm dünya ekonomik ve siyasi sistemini kontrolü altına almaya yönelik olarak, buharlı ticaret gemilerini Akdeniz Havzası’na indirdi. Bunun yanında, aynı dönemde, alçak arazilerin yeniden tarıma açılmasıyla birlikte, 1846’da, “*Tahıl Yasaları*”nı kaldırdı (Kıray, 2010: 99). Öte yandan, Kırım ve Amerikan iç savaşı, Atlantik’teki pamuk ve Karadeniz’deki tahıl ticaretini neredeyse durdurunca, ivme, içinde Osmanlı dünyasının da bulunduğu, Akdeniz’e doğru kaydı (Tabak, 2010: 26-33, 244, 250, 273, 297).

Yukarıda bahsedilen iş bölümünü düzenleme sürecinin Osmanlı’ya yansımaları, bir açıdan “*1858 Arazi Kânunnâmesi*”yle oldu. Kânun, çorak topraklara ilk kez mülkiyet hakkı -uygulamadaki sınırlamalar nedeniyle kesin olmasa da (Karal, 2011: 241-2) bu hakkın, daha çok, büyük mal sahipleri tarafından kullanılmasına neden olarak (Davison, 2004: 103; Yerasimos, 2007: II, 117), arazi meselesini, geniş kırsal nüfus lehine düzenlemek suretiyle, imparatorluğun temelini sil baştan meydana getirecek bir yenilik için katkı sunmadığı, Batılılaşma döneminin sonunda ortaya çıksa da (akt. Cem, 2012: 224)- tanıyarak, ovaları insanlara açtı. Bu düzenleme, bir açıdan zorunluydu, çünkü dünya genelinde, 1750 ile 1850 yılları arasında kapsayan dönemde, düzenli ekime geçilen alanlar, yüzde yüz üç iken, bu oran, Osmanlı Devleti’nde, 1789 ilâ 1844 arasında, sadece yüzde otuz beşti. Üstelik, feodal dönemin ardından, Avrupa’daki yönetimler, merkezi idare sistemine geçmek amacıyla, kırsalda üretilen malların pazara akış yolundan bu alanlara “*sızarak*”, hakimiyetlerini sağlamışlardı (Yerasimos, 2007: II, 13). Osmanlı da aynısını yapmak, “*kontrol alanını genişletmek*” istedi. Çünkü bu şekilde, ihtiyaç duyduğu vergi kaynaklarını, daha açık şekilde belirleyebilir ve rahatlıkla toplayabilirdi. Ama bunu, Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin kuruluşuna kadar gerçekleştirmedi (Ortaylı, 2005: 29, 121-130).

3. OSMANLI-İNGİLTERE TİCARİ İLİŞKİLERİ

İngiltere’nin, kendi çıkarları doğrultusunda hareket edeceğine inandığı ve uyguladığı politikalarla bunu gösteren Osmanlı Devleti’ni “*kollamasıyla*”, 1820’lerden itibaren, hemen hemen yüz yıllık bir süreç içerisinde, Osmanlı’da dış ticaret, 15; pamuklu tekstil ticareti ise, 100 kat arttı (Akın, 2002: 112). Tanzimat’ın ilk yıllarında, Osmanlı’ya 4 milyon 200 bin sterlinlik (Çakmak, 2011: 201) bir ihracat oranı olan İngiltere, 1850’li yıllarda, “*Doğu’nun ticari sömürgesi*” olarak gördüğü Osmanlı ekonomisinde, 30 milyon franklık ithalat, 58 milyon franklık ihracatla, en büyük paya sahip ülke oldu. Buna karşılık, Osmanlı’nın İngiltere’ye ihracatı ise, sadece 3 milyon 11 bin 277 sterlin değerindeki, tarımsal üretimdi. Hayvancılık, ticaret gibi alanlarda ise, dişe dokunur bir faaliyet yoktu. 1862 yılında, 11 milyon 164 bin 552 sterlin olan gelirlerin, 1872 yılı bütçesinde, 20 milyon 637 bin 210 sterline çıkması, ekonomik düzenin rayına oturtulması için yeterli değildi. Ayrıca, İngiltere, 1875 yılında, borçlardan iyice bunaldığı zaman, Mısır’dan, bu ülkeye son derece önem kazandıracak olan Süveyş Kanalı hisselerini satın aldı. İleride, bu kanalın yönetiminde, özgür mahalli

bir idareye bile izin vermeyecektir. Mısır'dan bu hisseleri satın almakla birlikte İngiltere, nüfuz alanını, hem Osmanlı'ya, hem de Fransa'ya karşı genişletmiş oldu (Jorga, 2009: 368-9, 427, 450-1).

4. TANZİMAT İLE ISLAHAT FERMANLARI VE İKTİSADİ DÜZENLEMELER

Tanzimat Fermanı'nın -ki, her ne kadar Avrupalı devletlere göre, sadece, yok olmaktan kurtulamayacak bir imparatorluğa ve büyük Doğu Sorunu resmine, değişik bir bakış açısı getirecek bir girişim olsa da (Findley, 2008: 17)- ilanından kısa bir süre sonra, Şubat 1838 tarihinde birleştirilmiş olan mevcut hazinelerin yönetimi için, Bâb-ı Mâlîye'de "Meclis-i Muhasebe-i Maliye" adıyla bir meclis kuruldu. Böylece, artık maliyeye ait emirler, buradan ve tek elden verilmeye başlandı (Akyıldız, 1993: 97, 113). Müsadere -kısa süreli de olsa- kaldırıldı. Taşrada halktan alınan aşar vergisinin, haksız oranlarda alınmasının önüne, muhassıllar vasıtasıyla geçilmeye çalışıldı. Ziraatin geliştirilmesi için, "Ziraat Meclisi" kuruldu (Lütfi Efendi, 1999: 1067-1078, 1139)¹. 1851 yılından başlamak üzere, uluslararası sergilere katıldı. 1863'te, mikro sanayi faaliyetlerini korumak için, "İslah-ı Sanayi Komisyonu" kuruldu (Karal, 2011: 251-6). Sultan Abdülaziz zamanında atılan, önemli tek sanayileşme adımı (Ortaylı, 2005: 203) olan bu komisyon, 1873'e kadar faal olacaktır (Çadircı, 1991: 349).

Özellikle 1856 Fermanı'yla birlikte, yıllık bütçenin denetiminin sıkılaştırılması, bankalar kurulması, yabancı sermayeden faydalanılması gibi konular vurgu kazanmıştı (Davison, 2005b: 57). Zaten devlet, ekonomi alanında, 1850'lerden sonra, daha öncesinde uyguladığı provizyonist (üreticinin değil tüketicinin ön planda tutulduğu ekonomi ilkesi) politikaları terk etmeye karar vermiş, bu devletçi yaklaşımın yerini, etkin bir şekilde pazar ekonomisi almaya başlamıştı. Aslında bir açıdan, devletin o zaman geçerli olan ekonomik sisteme uyum sağlamada başarılı olduğu bile söylenebilirdi. Öyle ki, ekonomideki bu liberal denebilecek yaklaşım sonucunda, Bulgaristan 19. yüzyılın ortalarından, bağımsızlığını kazandığı zamana kadar, istikrarlı ve daha güvenli bir bölge olarak istikrarını sürdürebildi (Quataert, 2005: 42, 71; Findley, 2011a: 59; Miller, 1913: 343).

Diğer taraftan, 1841-1842 dönemi için hazırlanan "*bütçe benzeri veriler*" (Tabakoğlu, 2012: 274; Findley, 2011a: 107) ile 1852'de hazırlanan (Mordtmann, 1999, 311) ama bir usul olarak devam etmediği, 1856 Fermanı'nda, senelik bir bütçenin hazırlanacağına taahhüt edilmesinden anlaşılan "münferid bütçe"den sonra, sağlam bir iktisat teorisine dayanmasa da, 1863'te devletin ilk yıllık bütçesi hazırlandı (Karal, 2011: 226-32). 1865 yılında, Osmanlı fabrikalarının açılış şartlarını düzenleyen kanun çıkarıldı (Quataert, 1992: 34). Her ne kadar başarılı olunamasa da, Tanzimat Dönemi'nde zorunluluğu iyice anlaşılmış olan modern sanayileşme alanında adımlar atılarak, -başarısızlıkları bir yandan makinelerin, bir yandan da usta ve işçilerinin bir kısmının Avrupa'dan getirilmesinden kaynaklanıyordu- gerek özel, gerekse devlete ait fabrikalar kuruldu (Arıkan, 1999: 303). İlk banka denemesi, 1842'deki İsveç himayeli "The Bank of Symrna" oldu, fakat Bâbîâlî'den gerekli izni alamadığı için kapatıldı. Sonrasında, 1856'da, İngiliz sermayesiyle kurulan "Bank-ı Osmânî", 1863 yılında, bu defa İngiliz-Fransız ortaklığı ve "Bank-ı Osmânî-i Şâhâne" adıyla, yeniden kuruldu (akt. Çakmak, 2011: 198)². Bankanın başkanlığına ise, Kırım Savaşı'na karşı çıkarak, 1855 yılında bulunduğu görevden istifa eden, İngiliz Ticaret Heyeti'nde haznedar yardımcılığı ve başkâtiplik yapmış olan, Vere Henry Hobart getirildi. İmparatorluk, oyunu, şimdi uluslararası zeminde oynayabilirdi (Kıray, 2010: 131). Bank-ı Osmânî-i Şâhâne, 1878 yılına gelindiğinde, Rus savaşı için maddi destek bulmaya çalışan devletin para basma isteğini reddedecek kadar, özerk bir statü kazanacaktır (Akın, 2002: 125-134). 1864'te, mali işlerin yoluna koyulabilmesine yardımcı olabilmek için, zaman zaman "Fırka-i İslahiye" ile birlikte çalışacak olan, "Meclis-i Âli-i Hazâin" kuruldu (Cevdet Paşa, 2010: 191). Tüm bunlara rağmen, 1841-1876 arası dönemde, bütçe, sadece 1848 ve 1868 yıllarında fazla verdi (Findley, 2011a: 107). 1864 yılında, Midhat Paşa, aynı dönemde Almanya'da kurulmaya başlanan ve ismini 1818-1888 yılları arasında, sonradan Almanya olacak topraklarda yaşamış Friedrich Wilhelm Raiffeisen'den alan (<https://www.seslisozluk.net/>), "Raiffeisen" (tasarruf ve kredi sandıkları) benzeri olup, en sonunda 1888'de Ziraat Bankası'yla neticelenecek olan ve amacı, kamu kaynaklarının ülkenin gelirlerini arttırmak adına kullanılması şeklinde beliren, "Memleket Sandıkları"nı (Menâfi Sandıkları) kurdu (Akın, 2002: 125-134).

5. EKONOMİ ALANINDA SÜREGİDEN YANLIŞ UYGULAMALAR

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ekonomisinde, köklü bir yeniden yapılanma, çeşitli nedenlerle gerçekleştirilemedi. Gerek toplumsal tabakaların, merkezi yönetimde etkin olacak bir "*burjuva idealine*" sahip olmamaları, gerekse ayanların, kendi güçlerini sona erdireceğinden ötürü, bu yapılanmaya şiddetle direnmeleri, bu sebeplerden yalnızca ikisiydi. Ayrıca, Kırım Savaşı'nın ardından, Osmanlı ekonomik

¹ Ayrıca müsadere'nin uygulanmama süresi, bir eserde geçtiğine göre -eğer kaynak gösterilmemiş olması önemsenmezse- on beş gün olmuştur. (Bkz. Engelhardt, 2010: 64).

² Kurulan ilk banka olarak Çadircı, 1991: 337'de, 1847 yılında kurulduğu yazılan, Bank-ı Dersaadet (Bank de Constantinople) geçmektedir.

kaynaklarını, elçilikler aracılığıyla, devletin faydasına değil, kendi çıkarlarına kullanmaya çalışan, “*kuşkulu hatta suçlu tiplerden oluşan kalabalıkların*”, sahil kentlerini istila etmeleri ve son olarak, reformların, kişilere ve bunların başını çektiği bir takım bürokratlara bağlı olarak pratiğe dökülmesi ve bu bürokratlar grubunun başındaki kişinin ölümüyle de oluşan yönetsel boşluk, diğer başlıca nedenleri oluşturdu. Diğer taraftan, Kırım Savaşı'nın, bazı yerlerdeki fiyatları, iki yıl evvelkinin üç katına çıkarması ve Avrupa'nın, Osmanlı'ya zarar vermeye devam eden kapitülasyonlar konusundaki sert tutumları, her türlü reformun önündeki psikolojik engel olarak duruyordu. Bu psikolojik engellerden birisinin de, Müslümanların, imparatorluğun ikinci sınıf vatandaşları olan gayrimüslim azınlıkların Batılı hayat tarzlarını taklit etmelerinin yarattığı gurur kırılması olduğu söylenebilirdi (Davison, 2005: 76-83, 275).

Bir görüşe göre, Kırım Savaşı'ndan önceki iki yüz yıl boyunca, ülke kaynakları tüketilmiş, savaştan elli yıl evvel ise, bu durum, en açık ifadesine kavuşmuştu. 1852 yılında halk, mali hoşnutsuzluklara karşı tepkisini dile getirmek için, bir ay boyunca kundaklama olayları gerçekleştirmişti (Mordtmann, 1999: 6, 45). Bunların dışında nâzırlar, 1854 yılından beri alınan ve kamuya gelir sağlamak için değil de, günü kurtarmak uğruna kullanılan ve 1874'e kadarki süreçte, 1 milyar frankı bulacak olan (Akın, 2002: 121-122) ve “*çölde su gibi kaybolup giden*” (Karal, 2011: 237)³ dış borçların, gelecekte devleti ne türden zorluklarla karşılaştırabileceklerini de pek hesap etmemişlerdir (Jorga, 2009: 449).

6. OSMANLI'NIN DIŞ BORÇ SARMALININ OLUŞMAYA BAŞLAMASI VE ÖNLEM DENEMELERİ

Osmanlı Devleti, ilk dış borcunu, Kırım Savaşı sırasında almıştı ki, 1854'te alınan bu borç, 7,4 milyon sterlindi. Tabii söz konusu miktar, faiziyle birlikte, devlete 11,2 milyon sterline mal oldu (Cevdet Paşa, 2010: 23). Böylece, bir yoruma göre, küreselleşmeyle entegre olmanın, Osmanlı için “*ara formunu*” oluşturacak olan (Kıray, 2010: 9, 93) ve aşağı yukarı yirmi yıl devam eden bir borçlanma süreci içerisinde, Sultan Abdülmecid döneminde 4 kez yapılan ve 16 milyon altın liralık, Sultan Abdülaziz zamanında da 12 kez yapılan ve 227 milyon altın liralık istikrazlar (Cem, 2012: 195) sonucunda, 200 milyon paundu aşan bir borç sarmalı oluştu.

Öte yandan devlet, ilk kâğıt parayı, daha çok, borçlarını ödeyebilmek için, 1840 yılında basmıştı ve bu para, 1862 yılına kadar birçok sorunla beraber tedavülde kaldı. 1840-1863 arası, kâğıt paranın büyük değer kaybettiği dönemlerden birisi oldu. 1868 yılında ekonomik buhran o raddeye geldi ki, kocalarının alamadıkları maaşları için Mâliye Nezâreti'ni kuşatan kadınlara karşı, nâzırı korumak için, asker görevlendirilmesi gerekti. Rusya'nın, 93 Harbi'nden sonraki 35 milyon liralık tazminat talebi ise, ekonomiye inen bir başka darbe oldu (Findley, 2011b: 29, 321, 353). Ayrıca, 1854-1881 arası kesitteki dış yatırım fonlarının büyük bölümü, Osmanlı tarafından “*sanki emilmişti.*” (Kıray, 2002: 39).

1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı Devleti'ni, içinde gemiciliğin de olduğu bir takım ticari faaliyetlerden kısıtlamıştı. Merkezi devletten uzak yerlerde ortaya çıkmış olan ayanlar, Batı'dakinin aksine, yönetim üzerinde merkezi ve güçlü bir monarşinin oluşmasına izin vermeyen bir pozisyondaydı. Bu kesimler ayrıca, vergi gelirlerinin çoğunu ellerinde bulunduruyordu. Devlet, özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın ardından, “İltizam Sistemi”yle, daha çok vergi toplamaya başladı. 1830'lardan sonra, ordunun, Saray'ın ve donanmanın ihtiyaçları için, modern makinelerle teçhiz edilmiş fabrikalar kuruldu. Ağustos 1838'de, İngiltere'yle, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın neden olduğu Mısır Meselesi'nin çözümünde, bu ülkenin desteğini sağlamak amacıyla, eski kapitülasyonların aldığı yeni şekil olarak (Findley, 2012: 209) ve kimi yerlerde sert askeri yöntemlerle, kimi yerlerde ise, yerel ortaklarla uygulamaya sokulan ve gerçekte küreselleşmenin taleplerini karşılayarak (Akın, 2002: 112-4), Osmanlı topraklarını Batı kapitalizmine terk eden (Cem, 2012: 189) “Baltalimanı Serbest Ticaret Antlaşması” imzalandı. Antlaşmanın icra edeceği diğer bir fonksiyon da, Osmanlı ülkesinde yaşayan ve Batı'nın, Hıristiyan işadamları ortaklarını, rakibi olan Müslüman iş erbabına karşı korumaya almak oldu (Quataert, 2005: 68). Söz konusu antlaşmaya kadar gelinen süreçte, belki de asıl dönüm noktasını, loncaların çıkarlarını, devlete ve seçkinlere karşı koruyan bir gücün, Yeniçeri'nin kaldırılması oluşturdu. Bu, “*derin ekonomik sonuçlar doğuran*” sürecin (Quataert, 2011a: 22; İslamoğlu & Keyder, 1977: 64; Yerasimos, 2007: II, 24) sonundaki antlaşma, zaten günün şartlarının gerisinde kalmış Osmanlı sanayisini, getirdiği, malları ihraç etme vergisinin yüksekliğiyle oldukça sarstı. Böylece, Osmanlı insanının, Avrupa'nın fabrika tarzı üretimiyle, yerel olarak, Filistin, Nablus, Bulgaristan adaları gibi yerlerde sabun, yünlü, zeytin vb. üretimine bir yere kadar devam ederek mücadele verdiği (Findley, 2008: 34 ve 2011a: 132) elişçiliği arasındaki orantısız rekabet, Avrupalılara açık bir üstünlük sağladı (Davison, 1990:

³ Fakat Kıray, bu görüşte değil gibidir. O, 2010: 15-16'da, borçlanma sonucunda elde edilen fonların, kimi düzenlemeler için harcadığını ama bu düzenlemelerin oluşturduğu değişikliklerin, borçların, özellikle faizlerinin ödenmesini sağlayacak kadar, hızlı ilerlemediğini söylemektedir. Ancak birkaç sayfa ileride ise, tıpkı yukarıdaki/metin içerisindeki fikri kabul etmiş görünmektedir. Yalnız burada, yine, borçları ödeyememe sorununun sebepleri arasında, alınan borçların tüketim amaçlı kullanılmasından başka, “*sınıf çatışması*”nın da payı olduğunu vurgulamaktadır.

XIII). Ama bu durum, Osmanlı ekonomisini kendi başına yıkmadı (Karakışla, 2011: 28-29; Ortaylı, 2005: 104-105). Daha öncesinde, İngilizlerle yapılan 1801 ve 1809 anlaşmalarıyla birlikte, Sultan II. Mahmud'un, askeri ve sivil hiyerarşideki ayrımları keskinleştiren giyim-kuşam kurallarını değiştirmesi de (Tabakoğlu, 2012: 380) zaten Osmanlı tekstili için, oldukça yıkıcı olmuştu (Quataert, 2011a: 18 ve 1992: 42; Engelhardt, 2010: 43). Ama bu antlaşma, özellikle, Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir dış ekonomi politikası izlemesini ortadan kaldırdı. Bundan sonra, Avrupa ticaret sermayesinin, Osmanlı tüccar ve mültezimlerini, kendisi için çalışan "mal tedarikçileri" konumuna getirerek, imparatorluk ekonomisine iyice nüfuz etmelerinden başka, devletin, üretim artığını elinde tutmasını sağlayacak olan, vergi toplama örüntüsünü de ele geçirmeye başladı (Kıray, 2010: 80).

Yerel üreticilerin, bu teknik üstünlüğe sahip olan Batılı insanlar karşısındaki ikinci dezavantajları ise, kapitalist üretim süreçleri içerisinde oluşan bir sınıf bilincinden ve bunun getirilerinden yoksun olmalarıydı. Buna rağmen, imparatorluğun çeşitli kesimlerinde, insanların, 1870'den 20. yüzyılın başlarına kadar, belki adına sınıf bilinci denemez ama, bir tür emek bilinciyle, "iş ahlâkı" perspektifinden hareket ederek, haklarını aradıkları da görülmüştü (Vatter, 2011: 63).

Diğer taraftan, 1848 yılına gelindiğinde, Bursa'da, önceden 1.000 adet olan ipek işleme tezgâhı, sayısı, şimdi sadece 75'ti. 1866'da ise, önceki 30-40 yılda 3.160 olan benzer branşlardaki dokuma tezgâhı sayısı, 37'ye kadar düşmüştü (Cem, 2012: 211). Yine aynı yıl, mesela Balkanlar'daki bir yerde, çiftçilerin küçük bir kısmının randıman alabildiği, hasatın çok kötü olduğu bir yıldır (Miller, 1913: 359). Bununla birlikte, 18. yüzyılın sonundan itibaren, Fransızların, devrimin etkisiyle, tekstil alanındaki rekabetten çekilmesiyle, piyasası genişleyen Şam örneği, 1840 yılında kâh bir tezgâhla, kâh on bir tezgâhla çalışan atölyelerinde ürettiği kaliteli ürünleriyle, pozitif bir ayrılık sergiliyordu. 1830'lardan başlayarak 1840'lı yıllarda, Batı Avrupa'nın ucuz mamülleri, Osmanlı piyasasını doldurunca, 1830'ların 5-6 bin olan dokuma tezgâhı sayısı, 10 yıl sonra, 2.000'in altına düştü. Ancak, 1850'lerde "silkinmeye başlayan" Şam, tezgâh sayısını, 1879'da 7.000'lere kadar çıkarmayı başardı. O zamanın en gelişmiş teknolojisini yansıtan dikiş makinasını ithal eden bu vilâyette, 1870'li yıllarda el tezgâhlarında çirak, kalfa, usta olarak, toplam 6-7 bin kişi çalışıyordu (Vatter, 2011: 62; Quataert, 2011a: 196-8). Diğer bir olumlu örnek ise, özellikle -her ne kadar tekstil üretimi 18. yüzyıl öncesine oranla gerilemiş olsa da- kumaş sanayisi ve dokumasıyla ünlü olan ve bu ününü, imparatorluğun sonuna kadar sürdüren ve 1880'lerde, Osmanlı Devleti'ndeki işlenmiş tütünün, beşte birini sağlayan şehir olarak, Selânik'ti (Quataert, 2011a: 93 ve 2011b: 108). Genel olarak 1826 ile 1870 arası kesitte, iyi denecek seviyede olan dokuma sanayi, ne yazık ki, yüzyılın sonlarına doğru çökmeye başlayacaktır (Çadırcı, 1991: 9; Tabakoğlu, 2012: 332).

Öte yandan, 1871'de Ali Paşa'nın ölümüyle birlikte ortaya çıkan yönetsel boşluk, maaşların ödenememesi, vergilerin toplanamaması gibi sorunların, daha da ağırlaşmasına yol açtı (Findley, 2011b: 354). Bu dönemde, ekonomik zorluklara negatif bir etki yapan göçler de (Cevdet Paşa, 2010: 33), Osmanlı topraklarına doğru devam ediyordu. 1855-1866 yılları arasında, özellikle Kırım Savaşı'nın etkisiyle, 1 milyon göçmen imparatorluk topraklarına geldi (akt. Davison, 2005: 14-15,314). Bu insanların çoğu, özellikle Rusya egemenliğinde yaşayan Müslümanlardan oluşmuştu. Sadece 1878'de Güney Suriye'ye 25 bin, Halep'e 20 bin Kafkasyalı göç etti. 1860 ilâ 1865 yılları arasında, Trabzon limanında ölen göçmen/sürgün sayısı ise, 53 bin'di. 1783-1913 yılları arasında, Osmanlı topraklarına sürgün edilen göçmen sayısının 5-7 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir (Quataert, 2011a: 117-8). 1871 yılının son derece önemli ve geleceğe bakan bir yanı da şuydu ki, bu yıla gelindiğinde artık, "eski düzen kapsamlı bir şekilde yıkılmış", Batılılaşma için devletin önüne, -ne zaman başladığına dair kesin sınırlar çizilememekle beraber (Weber, 2013: 113)- hızlı ya da yavaş ilerleyebileceği ama geri dönemeyeceği bir "modernleşme koridoru" açılmıştı (Lewis, 2009: 178).

Tüm bu, genelde olumsuz gelişmelere ek olarak, özellikle 1874 yılı, önceki yılda, yetmiş yıldır görülmemiş bir kış mevsimini atlatmanın ardından, Kayseri'de, kırk gün önce ölmüş bir devenin, insanlar tarafından gömüldüğü yerden çıkarılarak yenilmesinin gösterdiği türden bir açlık ve kıtlık düzeyinin tavan yaptığı (Davison, 2005: 14-5, 314; Yerasimos, 2007: II, 212), yine Ankara'da, benzersiz bir kıtlık (Mordtmann, 1999: 225) neticesinde, kadın ve çocukların açlıktan feryad ettikleri (akt. Cem, 2012: 221) ve şehrin nüfusunun ve çiftlik hayvanlarının yüzde yirmi beşinin öldüğü (Kıray, 2010: 148), ölümler ve göçler nedeniyle, taşranın demografik yapısının değiştiği (Zürcher, 2012: 114), sert geçen kışından sonra, ilkbaharda, şiddetli su baskınlarının yaşandığı (Yerasimos, 2007: II, 209), oktruva (iç gümrükler) resminin sonlandırıldığı yıl oldu (Akin, 2002: 114)⁴.

⁴ Bu tarih, Mordtmann, 1999: 208'de, 1 Eylül 1873 olarak geçmektedir.

1875 Ekim'ine gelindiğinde ise, geliri yılda 18 milyon sterlin civarında olan devlet, yıllık faizi 11 milyon sterlin tutan ve toplamda 200 milyon sterlin civarındaki (Akın, 2002: 121) borcunun faizlerinin, ancak yarısını ödeyebileceğini açıkladı⁵. Bu, bir anlamda resmi olarak 1879'daki (Çakmak, 2011: 202)⁶ mali iflasın, zamanın geçerli ve gerekli iktisat teorisinden yoksun olan⁷ “*dış borçların kötü yöneticileri*” (Findley, 2011b: 33) tarafından, şimdiden ilanı demektir (Davison, 2005: 321).

1881'e gelinceye kadarki “*bir kriz on yılı*”, Osmanlı ekonomisini iyice altüst edecektir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, -eskiden öyle düşünmeseler de (Mordtmann, 1999: 349-50)- dünya ekonomi pazarlarının önde gelen güçleri, Osmanlı'nın payına düşen şeyin, tarımsal üretim ve bunun geliştirilmesi için gerekli altyapı yatırımları yapmak olduğunu savunacaklardır (Pamuk, 2009: 198-203, 208, 226; Zürcher, 2012: 102). Bu, aynı zamanda, Osmanlı'nın artık periferikleşmesi demek olacaktır (İslamoğlu & Keyder, 1977: 63). Üstelik, 1890'lara gelinceye kadarki süreçte, -bu yüzyılda, kendileriyle ticaretin gelişmiş ve Kırım Savaşı'nın ardından, ilişkilerin daha da hız kazanmış olmasına rağmen (İnalçık, 2014: 198)- Avrupalı yatırımcılar, bu iflasın neden olduğu, “*uzun süreli gölgenin*” (Yasamee, 1996: 49) etkisiyle, Osmanlı topraklarında yatırım yapmaktan çekineceklerdir.

7. SONUÇ

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'ni büyük bir buhranla karşılamıştı. Yapılan veya düşünülen iktisadi düzenlemelerin ana gayesi, elle tutulur hiçbir iktisat teorisi ortaya atmadan, para taşıması veya borç bulma şeklinde olup, sadece günü kurtarmaya yönelikti. Böyle olunca da, “*pozitivist iktisat tarihi ekolü*”nün (Çakmak, 2011: 149) kavramlaştırmasıyla, devletin, provizyonist, tradisyonalist ve fiskalist iktisadi yaklaşımı değişmedi. Böylece, zamanın değişen iktisadi koşullarında geçerli olan parametreler ve paradigmlar kavranamadı ve hemen her şeyde olduğu gibi, değişimin ana dinamosu olan “*zihniyet değişimi*” alanı, dokunulmadan ve değişmeden kaldı. Eğer ekonomi alanında, liberal fikirler, kısmi değil de, imparatorluğun her yanında kendine yer bulabilmiş olsaydı, Osmanlı Devleti, dünya ekonomisiyle entegrasyonunu sağlayacak daha iyi politikalar üretebilirdi. (Findley, 2008: 13). Kısacası, Osmanlı ekonomisiyle entegrasyonunu sağlayacak iktisadi yaşamını canlandırıp, sağlam temeller üzerine oturtacak bir teorik yaklaşımdan ve bunun getireceği tarzda müteşebbis ruhtan mahrumdu. Sonuç olarak bu durum, devletin elini, çağdaşı olup da, çeşitli teknik devrimleri yaşayan Batılı rakipleri karşısında, güçsüz bıraktı.

KAYNAKÇA

Araştırma eserler

Akın, R. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılıma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918), Der Yayınları, İstanbul.

Akyıldız, A. (1993). Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), Eren Yayınları, İstanbul.

Cem, İ. (2012). Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Cevdet Paşa. (2010). Marûzât, Sultan Abdülhamid'e Arzlar, (Yay. Haz. ve Sad. Yusuf Halaçoğlu), Bâbîâlî Kültür Yayınları, İstanbul.

Çadırcı, M. (1991). Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK Basımevi, Ankara.

Davison, R. H. (1990). Essays in Ottoman and Turkish History (1774-1923), The Impact of the West, Texas, Saqi Books, University of Texas Press, Texas.

Davison, R. H. (2004). Kısa Türkiye Tarihi, (Çev. Durdu Mehmet Burak), Babil Yayınları, Ankara.

Davison, R. H. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876), (Çev. Osman Akinhay), Agora Kitaplığı, İstanbul.

Diner, D. (2009). Yüzyılı Anlamak; Evrensel Bir Tarih Yorumu, (Çev. Hulki Demirel), İletişim Yayınları, İstanbul.

⁵ İflas açıklama metni için bkz. Mordtmann, 1999: 339. İflas tarihi olarak ise, birçok yerde, 6 Ekim 1875 tarihi geçmekle beraber, Murat Özyüksel, “Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, (Der. Faruk Sönmezoglu), İstanbul, Der Yayınları, 2004, s. 7'de, İ. Hakkı Yenisey, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964, s. 54'ten alıntılanarak, 10 Ekim 1875 tarihini vermektedir.

⁶ Akın, 2002: 121'de, iflasın, Avrupa piyasalarına, resmi bir konkordatoyla (iflas anlaşması) duyurulması tarihi 1876 olarak geçmektedir.

⁷ Kıray, 2010: 43'te geçtiğine göre, bu görüşte değildir. Onun görüşüne göre, bu dönem Osmanlı mali bunalımını anlamak için, kişilerin negatif özellikleri yerine, imparatorluk içinde ve haricinde meydana gelen, “*yapısal değişikliklere*” eğilimi gerekmektedir.

- Engelhardt, E. P. (2010). Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri, Tanzimat, Örgün Yayınları, İstanbul.
- Findley, C. V. (2011a). Modern Türkiye Tarihi; İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Findley, C. V. (2011b). Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (2014). Osmanlılar: Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Jorga, N. (2009). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I-V (1774-1912), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Karal, E. Z. (2011). Büyük Osmanlı Tarihi V-IX, TTK Basımevi, Ankara.
- Kıray, E. (2010). Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Lewis, B. (2009). Modern Türkiye’nin Doğuşu, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Lütfi Efendi. (1999). Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi VI-VIII (1. Baskı), (Yay. Haz. Yücel Demirel), Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Miller, W. (1913). The Ottoman Empire (1801-1913), Cambridge Historical Service, (Ed. By G. W. Prothero), B.A., Litt. D., Cambridge at the University Press, Cambridge.
- Mordtmann, A. D. (1999). İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Pera Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2005). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2009). Osmanlı-Türkiye İktisâdî Tarihi (1500-1914), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Quataert, D. (1992). Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire (1800-1914), The Isis Press, İstanbul.
- Quataert, D. (2005). The Ottoman Empire (1700-1922), Cambridge University Press, Edinburg Building, Cambridge.
- Quataert, D. (2011a). Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sander, O. (2012). Siyâsî Tarih, İlkçağlardan 1918’e, İmge Kitabevi, Ankara.
- Tabak, F. (2010). Solan Akdeniz (1550-1870), Coğrafi Tarihsel Bir Yaklaşım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (2012). Türkiye İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, A. H. (2013). On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Weber, M. (2013). Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhı, (Çev. Emir Aktan), Alter Yayınları, Ankara.
- Yasamee, F. A. K. (1996). Ottoman Diplomacy, Abdulhamid II and the Great Powers (1878-1888), The Isis Press, İstanbul.
- Yerasimos, S. (2007). Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan I-II Dünya Savaşı’na, Belge Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, E. J. (2012). Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Makaleler-mülakatlar

- Arıkan, Z. (1999). “İzmir Kâğıt Fabrikası (1843-1863)”, (Haz. Hamdi Can Tuncer), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 24-26 Mayıs 1993-Ankara: Bildiriler kitabı içinde (ss. 300-14), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Çakmak, O. (2011). “Osmanlı’da Piyasa Zihniyeti ve Girişimcilik (Adam Smith Yaklaşımına Göre Bir Analiz)”, Halil İnalçık Armağanı I-II, Tarih Araştırmaları kitabı içinde (ss. 144-213), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Davutoğlu, A. Mülâkatı. (2003). 21. yüzyılda Sultan II. Abdülhamid’e Bakış kitabı içinde (s. 39-43), (Haz. Mehmet Tosun, Yay. Dan. Hayrettin Turan), Acar Matbaacılık ve Yayınları, İstanbul.
- Findley, C. V. (2008). “The Tanzimat”, The Cambridge History of Turkey IV in (pp. 11-37), Cambridge at the University Press, Cambridge.

- İslamoğlu, H.-Keyder, Ç. (1977, bahar). “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, Toplum ve Bilim dergisi, ss. 49-80.
- Karakışla, Y. S. (2011). “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu (1839-1923)”, (Der. Donald Quataert-Eric Jan Zürcher), Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1850) içinde (ss. 27-54), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Koloğlu, O. (1999). “Arap Harfleri Kullanmayan Milletlerdeki Dil Sorunlarının Osmanlı’nın Son Yüzyılındaki İç Gerginliklere Katkısı”, (Haz. Hamdi Can Tuncer), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 24-26 Mayıs 1993-Ankara: Bildiriler kitabı içinde (s. 72-90), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Özyüksel, M. (2004). “Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri”, Türk Dış Politikasının Analizi içinde (ss. 5-34), (Der. Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1999). “Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?”, (Haz. Hamdi Can Tuncer), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 24-26 Mayıs 1993-Ankara: Bildiriler kitabı içinde (ss. 33-43), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Quataert, D. (2011b). “Selânik’teki İşçiler (1850-1912)”, (Der. Donald Quataert-Eric Jan Zürcher), Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1850) kitabı içinde (ss. 97-122), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Vatter, S. (2011). “Şam’ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri”, (Der. Donald Quataert-Eric Jan Zürcher), Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1850) kitabı içinde (ss. 55-95), İletişim Yayınları, İstanbul.